

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v100.2023.13>

Т. П. Попович

ПОНЯТТЯ ОBOB'ЯЗКУ: ОКРЕМІ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗРІЗИ

Постановка проблеми. В сучасній правовій науці не спостерігається єдності в розумінні й поясненні феномену правового обов'язку. Більше того, відмінними постають і зрізи сприйняття цього поняття в контексті його стосунку до пов'язаних понять і явищ: прав людини, відповідальності, правової свідомості тощо. Пізнавши основні аспекти трактування правового обов'язку і його зв'язку з пов'язаними поняттями, можливо скласти картину їх доктринального бачення, а далі – формулювати власний погляд на означені проблеми. Значимість останнього полягає в тому, щоб: по-перше, піддати сумніву пануюче бачення правових обов'язків як міри необхідної поведінки особи; по-друге, піддати сумніву позитивістське трактування правових обов'язків, спираючись на широке розуміння права як явища; по-третє, пов'язати правові обов'язки з правовою свідомістю, що на сьогодні недостатньо висвітлене.

Стан наукового дослідження. Категорія обов'язку як філософське поняття отримує своє підґрунтя у працях таких мислителів, як: Цицерон, Г. Гроцій, Б. Спіноза, С. Пуфендорф, І. Кант, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, Л. Петражицький та низки інших. В свою чергу, обов'язок у правовій площині досліджувався С. Бертеа (S. Bertea), П. Біазетті (P. Biasetti), О. Білоскурською, Н. Герваген, Л. Грін (L. Green), Є. Джумурат, А. Девере (A. Devereux), Р. Дворкіним (R. Dworkin), К. Ессертом (C. Essert), О. Карманюком, Дж. Клоско (G. Klosko), Л. Летнянчиним, Дж. Рацом (J. Raz), М. Терещуком, Ю. Ткаченком, Т. Француз-Яковець, Л. Фуллером (L. Fuller), Г. Хартом (H. Hart), О. Черновол, І. Юрчак та іншими науковцями.

Метою статті є дослідження та здійснення аналізу окремих теоретико-правових зрізів поняття обов'язку (обов'язок як відповідальність людини, обов'язок через призму асоційованості, обов'язки в контексті розуміння «єдності прав і обов'язків») та їх сприйняття у контексті стосунку до пов'язаних з ними понять і явищ.

Виклад основного матеріалу.

1. *Обов'язок як відповідальність людини.* Швейцарська дослідниця П. Мейєр-Біш (P. Meyer-Bisch) визначає поняття «обов'язок людини» як відповідальність кожної людини, що не підлягає передачі, стосовно прав кожної людини, лише в силу того, що вона є людиною. Така відповідальність не підлягає передачі, оскільки формує кожну людину як суб'єкта, і є нескінченною, адже повинна мати можливість виконуватися на благо будь-якої людини [1, р. 65]. Отже, підхід П. Мейєр-Біш (P. Meyer-Bisch) демонструє розуміння обов'язку людини, який пов'язаний із особливостями її людської природи, й спрямований на благо іншого.

В свою чергу, С. Бертеа (S. Bertea) зауважує, що поняття «обов'язок», «відповідальність» і «підзвітність» слід розглядати як взаемовизначальні. Якщо ми маємо

обов'язок, то несемо відповідальність за дотримання певної вимоги. Це відповідальність й перед іншими, і за власну невдачу. Порушення зобов'язання постає актом протиправних дій, через що має місце право вважати тих, хто не виконує свої обов'язки, правопорушниками, тобто такими особами, яким можна в чомусь справедливо дорікнути [2, р. 153].

Так, з філософської точки зору, відповідальність являє собою «міру відповідності поведінки особи, групи, прошарку, держави наявним вимогам, діючим суспільним нормам, правилам співжиття, правовим законам; співвідношення обов'язку і міри його виконання суб'єктом (особою, групою, класом)» [3, с. 87].

У правовому значенні відповідальність отримує назву «юридична відповідальність». Не вдаючись до поглибленої дискусії з приводу трактування цього поняття, зазначимо лише підхід О.Д. Гринь. З погляду цього дослідника, юридична відповідальність постає здійснюваним у межах правовідносин добровільно чи за рішенням спеціальних органів держави юридичним обов'язком особи, яка вчинила правопорушення, зазнати відповідних несприятливих позбавлень та наслідків особистого, майнового та організаційного характеру, міра яких передбачена санкціями правових норм [4, с. 14].

Отже, поняття відповідальності як у філософському, так й у правовому значеннях містить вказівку на обов'язок особи: в першому значенні – стосовно його співвідношення із мірою виконання приписів і правил, чи відповідності поведінки особи таким приписам і правилам; у другому – стосується несприятливих для особи наслідків у результаті вчинення правопорушення.

Маємо, таким чином, різні грані сприйняття обов'язку особи. Частково приймаючи зазначені підходи, зазначимо все ж таки, що обов'язок особи не можна зводити ані до виключно міри виконання визначених правил і норм, ані до несення несприятливих наслідків у результаті вчинення правопорушення, ані навіть до спрямованості на благо інших. Обов'язок, без сумніву, може охоплювати собою кожен із цих аспектів, проте за своєю природою є ширшим. Він не завжди передбачає наявність приписів і вимог, не завжди зумовлює відповідальність за певні дії. Навіть може бути безвідносним до блага інших. Хоча й за своєю сутністю обов'язок передбачає здійснення деякої поведінки, яка очікується чи вимагається від людини.

2. Обов'язок через призму асоційованості. Американський і британський вчений Р. Дворкін розглядає обов'язки в контексті презентованої ним інтерпретаційної концепції права – в розрізі асоційованості. Серед його провідних ідей – ідеал спільноти чи «братерства», що уособлює собою єдине бачення справедливості членами соціуму. Індивідуальне буття, вважає правознавець, породжує певні публічні чесноти, серед яких обов'язок держави гарантувати поведження з людьми як із рівними. Індивід, у свою чергу, такий обов'язок повинен відстоювати [5, с. 50]. Дотримання і застосування закону визначається переважно суб'єктивними чинниками залежно від того, наскільки цінується гідність людини і наскільки визнається її політична і правова рівність з іншими людьми [6, с. 13].

Вчений переконаний, що люди мають обов'язок поважати свої обов'язки відповідно до суспільних практик, які визначають групи і надають особливі обов'язки членству. Проте, такі обов'язки виконуються лише тоді, коли дотримуються чи

зберігаються певні інші умови. Однією значимих із них є взаємність. Щодо взаємності, то вона повинна носити абстрактний характер, бути питанням прийняття обов'язків, які необхідні для забезпечення єднання, а також інтерпретації для пояснення [7, р. 198–199].

Асоційовані обов'язки в Р. Дворкіна виникають через соціальну практику (в сім'ях, інших групах) за умови дотримання чотирьох вимог: по-перше, члени групи розглядають обов'язки як виняткові в межах групи; по-друге, вони визнають, що відповідні обов'язки пов'язують кожного члена групи; по-третє, вони сприймають такі обов'язки як такі, що пов'язані з турботою про добробут кожного з членів групи; по-четверте, члени групи вірять, що соціальна практика групи демонструє однакову турботу про всіх її членів. За умови дотримання зазначених вимог, переконаний американський вчений, можна говорити про «справжні», «братерські» групи. Асоційовані обов'язки складають необхідну частину відносин, що мають місце в соціальній групі [8, р. 92].

Концепція Р. Дворкіна постає однією з інтерпретацій теорій обов'язку, які ґрунтуються на асоціації або членстві. З цього приводу Дж. Клоско відзначає, що в основі подібних теорій лежить переконання, що індивіди повинні підкорятися законам суспільства, оскільки належать до них. Яскравим прикладом тут може бути сім'я. Так, зазвичай, вважається, що члени сім'ї володіють особливими моральними вимогами одне до одного в силу тільки факту належності до сім'ї. Дотичні вимоги можуть бути перенесені й на сферу політичну [9].

Асоціативні зобов'язання, поряд із обов'язками і зобов'язаннями загалом, особливі двома притаманними їм рисами: по-перше, людина зобов'язана ними перед членами групи (сім'я, сусіди, співгромадяни тощо); по-друге, вони мають місце тільки в силу членства, і не є безумовними чи добровільними [10, р. 478].

Держава також постає асоціацією, однак є «справжньою» за умови, що її внутрішня структура є справедливою. Звідси, громадяни мають обов'язок підкорятися законам держави. Однак і тут не все так просто. Р. Дворкін звертається до моральної інтуїції індивідів, які відчувають, що виборні посадовці мають перед ними певні обов'язки, і так само, що країна є «їхньою» країною. Це питання, зрештою, інтерпретації [11, р. 101].

У цілому приймаючи підхід Р. Дворкіна щодо пояснення обов'язків, відзначимо, однак, що далеко не завжди сприйняття останніх відбувається через призму взаємності. Це лише один із параметрів легітимації обов'язків. Вони можуть і не носити характеру колективної оцінки, однак завжди залишатиметься наявною персональна призма їх бачення. Більше того, взаємні очікування виконання певних дій чи утримання від певних дій не можуть слугувати передумовою для існування обов'язків, а тим паче юридичних. Хоча, з іншого боку, за умови, що суспільство досягає високого рівня колективної правової свідомості, позиція Р. Дворкіна стає цілком реалізованою.

3. *Обов'язки в контексті розуміння «єдності прав і обов'язків».* Західна ліберальна теорія, стверджує А. Девере (A. Devereux), розглядає категорію обов'язку в двох сенсах: 1) щоб описати зобов'язання, які корелюють з правами, але які представляють нижчу систему забезпечення поваги до цілей прав – свободи і гідності

особи; 2) щоб зіслатися на обов'язки, що виходять за рамки прав, і які вимагають обмеження прав [12, р. 466]. Ліберальні теоретики, передусім, прагнули провести чітку відмінність між тим, що потрібно робити, тим, що слід робити, і тим, що є обов'язком робити. Обов'язки розглядаються як такі, що не стосуються того, кому їх виконання принесе користь. Оскільки людина має права через свою приналежність до людства, вона має обов'язки як ізольована особа, незалежно від тих, хто її оточує [там само, р. 467–468]. Крім цього, права і обов'язки трактуються як такі, для яких характерні сфери самостійного функціонування. Для обов'язків – це сфера зобов'язань морального чи правового характеру, для прав – сфера свобод [там само, р. 469].

Л. Грін (L. Green) упевнено відзначає, що право є сферою обов'язків. Незважаючи на те, що створення, зміна і забезпечення виконання зобов'язань не є єдиною справою права (оскільки воно охороняє права, надає повноваження, визначає поняття тощо), проте права можуть бути у повній мірі зрозумілими лише з відсиланням до обов'язків. До прикладу, щоб зрозуміти право на свободу слова, потрібно побачити, що воно ґрунтується на обов'язку інших не мовчати [13, р. 515].

З погляду П. Біазетті (P. Biasetti), відношення між правами і обов'язками слід розглядати з точки зору корелятивності. Остання може бути інтерпретована дво-яко: з одного боку, кожне право передбачає обов'язок, і навпаки; з іншого ж боку, хоча й кожне право передбачає обов'язок, не всі обов'язки передбачають права [14, р. 1044].

Розглядаючи проблему єдності прав і обов'язків, Т. Француз-Яковець відзначає, що це один із базових принципів універсального конституційно-правового статусу людини. Будь-які правовідносини (як між членами суспільства, так і між особою і державою) носять двосторонній характер, тому праву кореспондує обов'язок, і навпаки. Що ж стосується безпосередньо обов'язків, то вони, на думку дослідниці, встановлюють обмеження щодо сваволі окремих осіб, а також висувують систему вимог до людини і громадянина діяти певним чином [15, с. 11–12].

Вітчизняні вчені виходять з того, що права і обов'язки є парними категоріями, а тому перебувають у взаємозалежності між собою. М. Цвік і О. Петришин визначають, що єдність прав і обов'язків – це важливий принцип правового статусу людини і громадянина, який виражається через: їх соціально-політичну однорідність; їх діалектичну взаємодію; спільність їх цілей і шляхів розвитку; гарантованість з боку держави і однакову зацікавленість в їх здійсненні [16, с. 461]. М. Козюбра, М. Цвік і О. Петришин називають юридичний обов'язок «гарантом виконання суб'єктивних прав» [16, с. 346; 17, с. 231].

Таким чином, слід цілком справедливо вести мову про зв'язок прав і обов'язків особи, єдність цих категорій і явищ. Адже без обов'язків у суспільстві права втрачать свою цінність і вагомість, забезпеченість, без прав – обов'язки стануть суцільним диктатом поведінки особи. Права і обов'язки в їх єдності забезпечують гармонійний розвиток людини як члена суспільства. Обов'язки слугують підпорою прав, не дозволяють їм перетнути межу, вийти на рівень свавілля, вони є факторами обмеження і самодисципліни, а також забезпечення правового порядку.

Література

1. Meyer-Bisch P. Le devoir de l'homme est sans fin, mais non sans limite. *Les devoirs de l'homme: Les Actes du V Colloque interdisciplinaire de Fribourg, 1987*. Fribourg, 1989. P. 61–78.
2. Berteau S. Obligation: a legal-theoretical perspective. In *Araszkievicz, M., Banaś, P., Gizbert-Studnicki, T., Pleszka, K. (eds). Problems of Normativity, Rules and Rule-Following. Law and Philosophy Library*. Springer, Cham, 2014. Vol. 111. P. 147–163.
3. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В.І. Шинкарука (голова редкол.). Київ: Абрис, 2002. 742 с.
4. Гринь О.Д. Категорія юридичної відповідальності: методологічний аналіз поняття. *Правова держава*. 2016. Вип. 24. С. 11–15.
5. Гест С. Інтерпретація права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2014. № 1-2. 36–52.
6. Коваленко Г.В. Філософсько-правові погляди Роналда Дворкіна: автореф. дис. канд. юрид. наук; спец. 12.00.12. Харків, 2014. 22 с.
7. Dworkin R. *Law's Empire*. Harvard, Cambridge, London: The Belknap Press, 1986. 470 p.
8. Berns S.S. Dworkin's account of associative obligations: new clothes for an old theory? *Western Australian Law Review*. 1991. Vol. 21. P. 89–121.
9. Klosko G. The moral obligation to obey the law. URL: <https://uva.theopenscholar.com/files/george-klosko/files/moral%20obligation%20to%20obey%20the%20law.pdf> (дата звернення: 21.02.2023).
10. Vossen B. van der. Associative political obligations. *Philosophy Compass*. 2011. № 6-7. P. 477–487.
11. Stoian V. Dworkin's associative political obligations and the anarchist challenge. *Annals of the University of Bucharest. Philosophy Series*. 2012. Vol. LXI. P. 99–107.
12. Devereux A. Should «duties» play a larger role in human rights? A critique of Western liberal and African human rights jurisprudence. *UNSW Law Journal*. 1995. Vol. 18. P. 464–482.
13. Green L. Law and obligations. *The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law*. Ed. by J.L. Coleman, K.E. Himma, and S.J. Shapiro. Oxford: Oxford University Press, 2004. P. 515–548.
14. Biasetti P. Rights, duties, and moral conflicts. *Ethics & Politics*. 2014. Vol. XVI. P. 1042–1062.
15. Француз-Яковець Т.А. Забезпечення конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні: автореф. дис. канд. юрид. наук. Спец.: 12.00.02. Одеса, 2007. 19 с.
16. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
17. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Баїте, 2015. 392 с.

Анотація

Попович Т. П. Поняття обов'язку: окремі теоретико-правові зрізи. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню та здійсненню аналізу окремих теоретико-правових зрізів поняття обов'язку (обов'язок як відповідальність людини, обов'язок через призму асоційованості, обов'язки крізь призму «єдності прав і обов'язків») та їх сприйняття у контексті стосунку до пов'язаних з ними понять і явищ. Автором зауважено, що поняття відповідальності як у філософському, так й у правовому значеннях містить вказівку на обов'язок особи: в першому значенні – стосовно його співвідношення із мірою виконання приписів і правил, чи відповідності поведінки особи таким приписам і правилам; у другому – стосується несприятливих для особи наслідків у результаті вчинення правопорушення.

У статті автор також наголошує, що американський і британський вчений Р. Дворкін розглядає обов'язки в контексті презентованої ним інтерпретаційної концепції права – в розрізі асоційованості. Серед його провідних ідей – ідеал спільноти чи «братерства», що уособлює собою єдине бачення справедливості членами соціуму. У цілому приймаючи підхід Р. Дворкіна щодо пояснення обов'язків, необхідно відзначити, що далеко не завжди сприйняття останніх відбувається у світлі їх взаємності. Це лише один із параметрів легітимації обов'язків. Вони можуть і не носити характеру колективної оцінки, однак завжди залишатиметься наявною персональна призма їх бачення. Хоча, з іншого боку, за умови, що суспільство досягає високого рівня колективної правової свідомості, позиція Р. Дворкіна стає цілком реалізованою.

Разом з тим, у науковій розвідці констатується, що слід цілком справедливо вести мову про зв'язок прав і обов'язків особи, єдність цих категорій і явищ. Адже без обов'язків у суспільстві права втрачать

свою цінність і вагомість, забезпеченість, без прав – обов'язки стануть суцільним диктатом поведінки особи. Права і обов'язки в їх єдності забезпечують гармонійний розвиток людини як члена суспільства. Обов'язки слугують опорою прав, не дозволяють їм перетнути межу, вийти на рівень свавілля, вони є факторами обмеження і самодисципліни, а також забезпечення правового порядку.

Ключові слова: обов'язок, відповідальність, асоційованість, права людини.

Summary

Popovych T. P. The concept of obligation: theoretical and legal issues. – Article.

The article is devoted to research and analysis of theoretical and legal issues of the concept of obligation (obligation as human responsibility, obligation through the prism of association, obligations through the prism of “unity of rights and obligations”) and their perception in the context of a relationship to related concepts and phenomena. The author noted that the concept of responsibility in both philosophical and legal meanings contains an indication of a human obligation: in the first meaning – in relation to its correlation with the degree of fulfillment of prescriptions and rules, or compliance of a human behavior with such prescriptions and rules; in the second, it refers to adverse consequences for a person as a result of committing an offense.

In the article, the author also emphasizes that the American and British scientist R. Dworkin considers obligations in the context of the interpretative concept of law presented by him – in terms of association. Among his leading ideas is the ideal of community or “brotherhood”, which represents a unified vision of justice for members of society. In general, accepting R. Dworkin’s approach to the explanation of obligations, it should be noted that the obligations are not always perceived in the light of their reciprocity. This is only one of the parameters of the legitimation of obligations. They may not have the character of a collective assessment, but the personal prism of their vision will always remain available. Although, on the other hand, provided that society reaches a high level of collective legal consciousness, R. Dworkin’s position becomes fully realized.

At the same time, scientific research states that it is quite fair to talk about the connection between the human rights and obligations, the unity of these categories and phenomena. After all, without obligations in society, rights will lose their value and importance, security, without rights – obligations will become a solid dictate of a human behavior. Rights and obligations in their unity ensure the harmonious development of a person as a member of society. Obligations serve as a support for rights, they do not allow them to cross the border, to reach the level of arbitrariness, they are factors of limitation and self-discipline, as well as ensuring the legal order.

Key words: obligation, responsibility, association, human rights.